

УДК 911.3

Квасневська О.О.

3 історії розвитку антропогенної топоніміки Поділля

Розглянуто історію розвитку антропогенної топоніміки Поділля, проаналізовано історію дослідження топонімів упродовж тривалого часу, виділено історичні періоди формування антропогенної топоніміки Поділля. **Ключові слова:** топоніміка, антропогенна топоніміка, Поділля, історія формування.

Квасневская Е.А. С истории развития антропогенной топонимики Подолья. Рассмотрена история развития антропогенной топонимики Подолья, проанализирована история исследования и развитие топонимики в течение длительного времени, выделены исторические периоды формирования антропогенной топонимики Подолья. **Ключевые слова:** топонимика, антропогенная топонимика, Подолье, история формирования.

Kvasnevska E.A. History of development of anthropogenic toponymy of Podillya. History of development of anthropogenic toponymy of Podillya is considered in the article. Research history and development are analysed during great while, the historical periods of forming of anthropogenic toponymy are considered on Podillya region. **Key words:** toponymy, anthropogenic toponymy, Podillya region, place-name.

Постановка проблеми. Для вивчення історії будь-якого народу, умов його життя, географічного середовища, розвитку і специфіки його мови велике значення має дослідження і вивчення географічних назв (топонімів). Особливої уваги заслуговує антропогенна топоніміка, яка вивчає власні назви міст, сіл, річок та ін.

Антропогенна топоніміка Поділля сформувалась в процесі складного історичного розвитку, але дослідження в цьому напрямі майже не проводились. Тому досить актуальним є вивчення антропогенної топоніміки Поділля, її історичного розвитку. Відсутність ґрунтового вивчення антропонімів цієї території України вплинула на вибір обраної теми. Актуальність дослідження зумовлена насамперед тим, що його результати певною мірою розширюють і доповнюють знання в галузі української ономастики, перед якою стоїть важливе завдання виявити окремі регіональні особливості українських прізвищ і водночас простежити спільні риси, що об'єднують ці антропоніми в лексичну підсистему національної української мови.

Аналіз попередніх публікацій. Вивченням топоніміки здавна цікавились як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Топоніміку періоду Київської Русі досліджував В.П. Нерознак [12]. Цій же проблематиці присвячено «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» [13]. Про походження назв міст і селищ міського типу України містяться цікаві відомості у праці Ю.М. Кругляка [14].

Унікальним за обсягом та повнотою зібраного матеріалу є «Словник гідронімів України» [6]. Це перше порівняно повне зібрання (понад 20 тис. основних і майже 24 тис. варіантних) назв річок, струмків та інших водотоків, оформлених відповідно до їх літературно – лінгвістичних та географічно – локалізаційних характеристик.

Про топоніміку Поділля маємо цінні відомості у праці Ю.Й. Сіцинського [10], а також у книгах «Населені місця Поділля», «Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область» тощо.

М. Ломоносов, О. Потебня, І. Бодуен-де-Куртене, у своїх мовознавчих дослідженнях спиралися на топонімічний матеріал; інші (І. Срезневський, М. Максимович, М. Сумцов, О. Соболевський, О. Саліщев) розглядали його як предмет окремого дослідження.

Відомі давньоруські тексти, що являють собою збірники географічних назв і їх класифікацію. У найдавніших руських літописах ми знаходимо не тільки географічні назви, але й спроби пояснення їх походження. Питання топоніміки розглядалися у працях з історії, географії, мовознавства від глибокої давнини і до наших днів, хоча сам термін „топоніміка” з'явився близько ста років тому. Топоніміка, антропогенна топоніміка є фактом свого відокремлення як окремої

галузі науки зобов'язана практичним потребам географії.

Результати ономастичних досліджень останніх десятиліть, репрезентовані в ряді наукових праць, присвячених вивченню антропонімії конкретних історико-етнографічних регіонів України. Найповніше вивчена антропонімія система Закарпаття (П.Чучка), антропонімія південно-східної України (В. Познанська), Правобережного Побужжя (Т.Космакова), Бойківщини (Г. Бучко), Гуцульщини (Б. Близнюк), Лемківщини (С. Панцьо), Опілля (Г. Панчук), Закерзоння (Г. Бачинська), Лубенщини (Л. Кравченко), Буковинського Подністров'я (Л. Тарновецька), Верхньої Наддністрянщини (І. Фаріон) та ін.

На історичну антропонімію першим звернув увагу І. Франко у своїй праці «Причинки до української ономастики» в якій проаналізовано особові назви кінця XVI століття.

Грунтовне вивчення української антропонімії припадає на 60-70 рр. XX ст. Це відображено у працях Л. Гумецької, І. Ковалика, І. Сухомлина, Ю. Редька, П. Чучки, М. Худаша. Видано низку монографічних досліджень, розвідок про становлення, походження, структуру і значення української антропонімії, словотвір сучасних прізвищ. На основі пам'яток української мови XIV-XV Л. Гумецька розглядає словотвірну структуру особових назв. Особовим назвам-комполітатам середини XVII ст. присвячені статті М. Худаша. У монографії "З історії української антропонімії" автор багато уваги приділяє характеристиці способів ідентифікації особи в адміністративно-юридичних документах, джерелам формування сучасних українських прізвищ, проблемі становлення української антропонімії системи кінця XVII – початку XIX ст. Автор подає власну класифікацію історичних антропонімів. Вивченню українських прізвищевих назв XVI-XVII ст. присвячено дослідження Р. Керсти "Українські антропоніми XVI ст. Чоловічі найменування", у якому аналізується історична антропонімія XVI ст. усіх етнічних земель України. Суттєвим внеском в українську антропоніміку є дослідження козацьких "Реєстрів" львівським мовознавцем Р. Осташем та кандидатська дисертація О. Добровольської "Лексична база прізвищ Війська Запорозького, за реєстрами 1649 року".

Українська антропонімія окремих пам'яток письменства XVII ст. відображена у працях С. Бевзенка, В. Франчук, І. Желєзняк. Дослідженню історичної антропонімії також присвячено статті І. Сухомлина, О. Неділько, В. Франчук.

Мета статті – дослідити антропогенну топоніміку як окрему галузь науки на прикладі Поділля, показати розвиток науки упродовж певного історичного часу.

Результати дослідження. Земля, за образним висловом російського географа М.І. Надєждіна, не тільки місце життя людини, вона є книгою, де історія людства записується в географічних найменуваннях. Ці власні назви насамперед виступають як пам'ятки мови, оскільки поряд з літописами, стародавніми актами, старовинними книгами окремі слова-топоніми доносять до нас відгук далеких часів життя наших предків.

Здобуття Україною державної незалежності й кардинальні зміни в її суспільстві відкрили нові перспективи для розвитку історичного пошуку. Низка проблем, які раніше вважалися дріб'язковими або не перспективними притягає сьогодні інтерес дослідників.

У процесі дослідження ми виділяємо антропогенні топоніми, які поділяються на: топоніми, що беруть початок від власних назв людей і на топоніми, що пов'язані з діяльністю людини.

Часом місцеві назви є дуже давніми за походженням, про що свідчать їх стародавні мовні особливості. Разом з тим, багато є назв запозичених. І це звичайно зрозуміло, коли згадати, що територія сучасного Поділля тривалий час знаходилася на шляху зі сходу на захід, із глибини Азії в Західну Європу. Але іншомовні назви посідають тут порівняно незначне місце. Система географічних назв Поділля невинно поповнюється суто українськими утвореннями, основу яких становлять як загальні слова різного значення, так і різноманітні власні найменування.

Правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення і походження – означає отримати важливу інформацію про минуле свого краю: його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо [1]. Ця особливість географічних назв використовується в історичних та географічних дослідженнях для реконструкції ландшафтів минулого, вивчення особливостей освоєння території, виявлення зниклих ареалів рослин чи тварин. Але щоб одержати таку поглиблену інформацію, потрібно досліджувати їх сукупність, сформовану під впливом характерних географічних або історичних умов.

Дослідники не можуть завжди пояснити значення певного топоніма, особливо того, що виникає на ґрунті мови давніх народів. Розшифрування таких найменувань безсумнівно має наукову цінність для ряду наук, розкриває стан природних ландшафтів та взаємодію людини і природи. Зокрема, немало гуманітарних наук (історія, археологія, народознавство тощо) та природничих (географія, геологія, біологія, екологія) звертаються у наукових пошуках до топоніміки. Що ж до суперечливих думок дослідників з приводу конкретних назв, то навіть дискусія навколо походження якогось найменування буває корисною, бо примушує переглянути усталені уявлення і дає поштовх до нового бачення слова. Легенди і перекази дуже своєрідно пояснюють непояснене і в цьому їх цінність, адже це пам'ять народна. Іноді пам'ять про них зберігається лише в географічних назвах, що перетворилися на загадкові тексти-символи.

Поділля (Подільська земля) – історико-географічна область України, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівих приток Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської і невеликі частини Івано-Франківської і Львівської областей. Первісним осередком майбутнього центру Поділля стала фортеця Кліпедава (Петрадава), навколо якого пізніше сформувалося місто Кам'янець-Подільський. Назва «Поділля» зустрічається у писемних джерелах середини XIV ст., ще раніше (початок XIII ст.) фіксується вживання стосовно цього краю назва «Пониззя», чи «Русь долішня» – ймовірно, щодо гірської Русі або Карпатської.

Дослідженнями природи Поділля здавна цікавились як географи так і історики. На основі них створювались оригінальні описи природи, населення, поселень. Активне заселення і господарське освоєння людиною території Поділля розпочалося з верхнього палеоліту. Розвиток рибальства, зародження пізніше тваринництва і землеробства сприяли активному та різнобічному пізнанню природи регіону. Вони йшли на побутовому рівні, але мали цілеспрямований характер та свої особливості. З'являються перші географічні відображення природи у вигляді наскельних малюнків у печерах (с. Баламутівка Чернівецької області), на стрімких відслоненнях гірських порід, на окремих каменях та кістках тварин.

У античний період з'являються перші письмові описи природи України, в тому числі Поділля [3]. Природа, населення, господарство в описах показані

комплексно, як єдине ціле. Класичними стали приклади комплексних описів Геродотом річок Тірасу (Дністра), Гіпанісу (Південного Бугу), Борисфену (Дніпра).

Історичні передумови зародження, а потім становлення та розвитку Київської Русі сприяли активному господарському освоєнню території України, особливо лісостепової частини, її опису та поширення інформації за межами.

Географічні відомості черпаємо з хронік, подорожніх нотаток вірменських, арабських та візантійських авторів. На формування назв міст, сіл, річок та ін. даного періоду мали вплив печенізька та половецька мови. У літописах вперше зустрічаємо спроби аналізу конкретних природних та окремих об'єктів. Глибину аналізу інколи важко зразу розкрити. Відомий знавець літописів І. Шкляревський писав: «Лише сотні разів перечитавши «Слово о полку Ігоревім», я раптом побачив дивну, напівзрячу природу. З одного боку безіменну, бентежно-безлику, а з другого – конкретну та поіменну».

Вивчення та опис природи Поділля в XIV-XVIII ст. тісно пов'язаний з внутрішніми і зовнішніми чинниками історичного розвитку України. На тлі глобальних україно-тюрських контактів розвиваються й локальні мовні зв'язки; з вірмено-кипчацькою (протягом XVI-XVII століття за актовими книгами вірменського суду Кам'янця-Подільського) на Поділлі, де були колонії кипчакомовних вірменів, караїмів.

Відомий дослідник давньої писемності, шумеролог Анатолій Георгійович Кифішин розшифрував такі символи на пісковицях Кам'яної могили біля с. Терпіння під Мелітополем... У VII-III ст. до н. е. подільську землю обробляли племена скіфів-орачів, які належали до великої тогочасної держави — Великої Скіфії. Вони залишили і свій «слід» у нашому українському генетичному коді. Нинішні корінні подоляни (чоловіки): статечні, кремезні, трохи флегматичні, зі спокійним і виваженим характером – то все від широколицих, із солom'яним волоссям і голубими очима, скіфів-землеробів.

У III ст. до н. е. – II ст. н. е. до Поділля з півдня доходили володіння наступників скіфів – сарматів. Відгук тих часів дійшов навіть до XVII ст., коли на європейських мапах терени теперішньої України надписували як Сарматія. А у Немирові, на Вінничині, у 1676 р. турки оголосили князем новоствореного Сарматського князівства Юрася Хмельниченка – сина славного Богдана. Та справжніми господарями подільської землі у першій половині I тис. н. е. (II-VI ст.) були наші предки, по слов'янській лінії – анти. Ніхто не знає сповна, звідкіля взялося їхнє імення (можливо, від латинян, з якими вони були у сусідських зносінах) [12].

Проходили через Поділля і гуни (хуни), з вождем Аттілою, і жорстокі авари, про яких у І. Франка навіть збереглась народна поговорка: «Обри, обри, ховайся добре!» По антах уздовж подільської річки Південний Буг жили племена бужан, до них – дуліби (дудлеби). Назва етноніму «дуліби» (дудлеби на германській вимові – dudl gebi) пішла від готів, які проходили тут коридором (який, власне, розділив східних і західних слов'ян) в епоху переселення народів. Готи запримітили особливі музичні обдарування місцевого люду, що грав на своєму інструменті — дуді (шкіряний мішок з отворами, в які вставлені дудки). Відомо ж бо народну пісню «Заграй мені, дударіку, на дуду». Отож, готи й дали назву дулібам.

Особливо славною сторінкою в історії Поділля є Козацька доба. Згадаймо і пошануймо доблесних козацьких полковників: брацлавського – Данила Нечая,

вінницького – Івана Богуна, могилів-подільського – Остапа (Евстафія), Гоголя (що був і наказним гетьманом, і славним предком Миколи Гоголя, і прообразом Тараса Бульби) – справжніх лицарів і народних героїв України. У цих краях – відлуння битв під Збаражем, Зборовом, Батогом... Під Старокостянтиновим схрещували свої гострі шаблі два непримиренні супротивники: козацький полковник Максим Кривоніс і магнат Ярема (Ісремія) Вишневецький.

Гордістю Подільського краю є незламний Устим Кармелюк. Від того Кам'янець-Подільська (Стара) фортеця увіковічила його пам'ять в одній зі своїх башт.

Вивчення та систематизація сучасного стану антропогенної топоніміки Поділля неможливе без звертання до історії виникнення та походження назв: завдяки дослідженням історії розвитку назв легше прослідкувати продуктивність, вживаність, збереженість, взаємозаміну словотвірних моделей та типів. В залежності від того в яку епоху утворювались антропоніми варіюють і способи їхнього оформлення, семантика ознак при називанні географічного об'єкту.

Антропонімія Поділля, як і інших регіонів України, формувалася протягом століть, вона віддзеркалює різноманітні історичні та суспільно-економічні процеси у житті українського суспільства.

На території Поділля знаходиться незначна кількість антропонімів прізвищ неясного походження. Велика кількість антропонімів утворилась від назв людей. Першість мають імена Іван і Федір (обидва з варіантами основ – Івась, Федь і т.п.) – для прикладу – Іванців, Іванчак, Фединець, Федорків.

Антропонімічний матеріал може дещо сказати і про соціально-економічні аспекти життя наших предків. На території Поділля зустрічається значна кількість антропонімів утворених від основ, які мають значення професії, найбільш поширені прізвища від основи "мельник". Саме прізвище Мельник є одним з найпоширеніших прізвищ Придністров'я. Для хліборобського населення, особливо біля річки, поширеність прізвищ від основи "мельник" виглядає цілком закономірним.

Багато антропонімів пов'язано із таким видом діяльності людини як ковальство, ткацтво, також дуже часто зустрічаються назви від основи «кушнір» у двох формах Кушнір, Кушнірник. З'являється велика кількість назв, що несуть інформацію про господарські вподобання, а саме про ремісництво, промисли, виробництво, тобто спосіб життя: Ковалівка, Копання, Торговиця.

Із переходом суспільства людей до власності на землю та майно, а також із наслідуванням родинної власності виникають назви (частіше за все це назви населених пунктів) з іменем (прізвиськом, прізвищем) власника в основі географічної назви. Наприклад Могилів-Подільський, С. Потоцький назвав місто Могилевим на честь свого тестя, який віддав у посаг ці землі за свою дочку. У літературі XVII-XIX ст. Його називають Могилів-на-Дністрі, Могилів Подільської губернії, Могилів-Дністровський.

Із кінця XIX століття розпочинаються цілеспрямовані наукові пошуки та вивчення походження, смислу та загальних закономірностей формування сукупності географічних імен [10]. До перших наукових робіт в галузі історичних досліджень із застосуванням фактів топоніміки, в історико-лінгвістичних джерелах, відносять роботу Ф. Енгельса по дослідженням міграції давньо-германських племен, їхніх взаємостосунків. Комплексний підхід до вивчення Поділля, починає переважати наприкінці XIX століття у працях С. Рудницького, П. Тутковського, Г. Танфільєва.

Згідно зі спостереженнями О.Попова, з кінця XIX-поч.XX ст. топонімічний матеріал усе частіше з'являється на сторінках праць з історії та етнографії народів. Археологічні дослідження, перш за все, були проведені в населених пунктах із назвами Городище, Городжів, Старгород, Тяглів, Хоронів, Камінь, Підкамін'я тощо, оскільки ці назви передбачали наявність тут слідів колишніх укріплених поселень. Антропогенна топонімія містить і вагомні відомості про райони поширення різноманітних племен і народів у давні часи. Завдяки картографуванню етнотопонімів вимальовується картина розселення слов'янських племен як по території України так і Поділля, а також більш пізні міграції та колоніальні рухи населення. Дослідження археологів, мовознавців, істориків, географів та інших дають змогу припустити, що у давні часи в Євразії, а отже, й на території теперішньої України, жили предки багатьох євроазійських народів: іранців, індійців, вірменів, німців, росіян, білорусів, українців, болгарів, румунів та інших, які розмовляли однією – індоєвропейською – мовою або ж її діалектами. Створена В.Сєдовим карта поширення балтської, фінно-угорської та іранської гідронімії, ілюструє давнє розташування племен. Чимало історичних імен, збирання і вивчення яких є надто важливим для історичного краєзнавства, зберігаються у назвах урочищ та давніх укріплень.

Під час подальшого розвитку антропогенної топоніміки розроблялась і вдосконалювалась методика збирання і дослідження слов'янських географічних назв. Було складено програми, анкети для збирання матеріалів (М. Кордуба, О. Лазаревський, Б. Плащанський), зроблено спроби систематизувати й опублікувати виявлений матеріал, але єдиного, чіткого методу дослідження відповідної системи все ж таки не було досягнуто. Відомо, що найбільших успіхів в ареальному вивченні слов'янської антропогенної топонімії домоглися мовознавці В. Борек, О. Вільконь, М. Карась, В. Ташицький, С. Роспонд та ін. ландшафтознавців серед них немає.

Висновки. Використовуючи дані топоніміки, а саме антропогенної топоніміки Поділля, отримуємо відомості про минуле краю, його історію та розвиток, формування антропогенних назв населених пунктів, рік, форм рельєфу. Розвиток антропогенної топоніміки дає нам уявлення про міграційні рухи населення, які безпосередньо впливали на походження назв, їхній побут, ремесло, занятість.

1. Берг Л.С. Критические заметки о топонимических взглядах В.А.Никонова / Берг Л.С. – Л., 1974. – С. 5-10. – (Сб. ст. / Географическая среда и географические названия).
2. Василюк Л.Л. Топонімічна спадщина П.А.Тутковського / Л.Л. Василюк // Наукові записки аспірантів: Зб.наук.праць. – Вип.2. – Луцьк, 1997. – С. 9-12.
3. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – 184 с.
4. Железняк І.М. Роль і місце ономастичних досліджень у студіях з східнослов'янського етногенезу /Железняк І.М. – К.: Ін-т української мови, 1998. – С.3-17.
5. Жучкевич В.А. Общие и региональные географические закономерности топонимики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра геогр. наук /В.А. Жучкевич. – Минск, 1970. – 34 с.
6. Словник гідронімів України. – К.: Наук. думка, 1979. – 780 с.
7. Суперанская А.В. Введение в топонимику /Суперанская А.В. – Москва, 1965. – С.24.
8. Тутковский П.А. Словник геологічної термінології (проект) /П.А. Тутковский. – К.: Держвидав УРСР, 1923. – 201 с.
9. Орлов А. Происхождение названий русских и некоторых западноевропейских рек, городов и местностей /Орлов А. – Бельск, 1907. –430 с.
10. Успенский Л.В. Идея дома твоего / Успенский Л.В. – М: Армада-пресс, 2002. – 318 с.
11. Бабишин С.Д. Топоніміка в школі /Бабишин С.Д. – К: Радянська школа, 1962. – 121 с.